

A KÖNYVTÁRAK KÖZPONTI NYILVÁNTARTÁSA ÉS A STATISZTIKA

MOHOR Jenő

A Magyar Minerva 1900–1932 között megjelent hat kötete, az 1965-ben közreadott Könyvtári minerva, a két év múlva már „új könyvtári nyilvántartási rendszert” sürgető cikk (BERECZKY Lászlóé a Könyvtárosban [1967. 379. p.]), végül az 1969-es Szakirodalmi kalauz (Tudományos és szakkönyvtárak gyűjtőkori kódexe) után, a különféle könyvtárstatisztikai kiadványok mellett, még mindig hiányzik a teljes magyar könyvtárügy – a könyvtári rendszer – áttekintésének, a könyvtárakról való sokoldalú tájékozódásnak a lehetősége. Ezt a hiányt ismerte fel, és ennek a lehetőségnek megteremtését tette kötelességünké a könyvtárakkal foglalkozó legmagasabb szintű jogszabály (a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelete), kimondva, hogy „a könyvtárakról központi nyilvántartást kell vezetni”. A további jogszabályok (a jogi szabályozás természetéből adódóan) elsősorban a kötelességek oldaláról említik a könyvtárak központi nyilvántartását: a feladatot az Országos Széchényi Könyvtárra bízák, kötelezik arra, hogy az összegyűjtött adatok alapján tájékoztatást nyújtson, és meghatározzák a könyvtárak adatszolgáltatási kötelezettségét. Az, hogy kötelezettségeink teljesítésével milyen lehetőségeket teremtünk, már rajtunk (mindnyájunkon: az adatszolgáltató könyvtárakon, az adatbázis kialakítóin, az adatbázis használóin egyaránt) múlik.

A központi nyilvántartás határai

Az utóbbi évek különféle statisztikai általában 16–18 ezer könyvtár és könyvtári szolgáltató hely létéről adnak adatot. Azt azonban, hogy pontosan hány könyvtár (és ezen mindig az 1976. évi 15. tvr. szerinti közkönyvtárat értsünk) van ma Magyarországon, senki és semmilyen statisztika nem tudja megmondani. Teljesen bizonytalan és esetleges ugyanis a könyvtár fogalmának definiálása, a könyvtárrá minősíthető intézmények körének kijelölése. „Könyvtári minimum hiányában nem vállalkozott a szerkesztőség arra, hogy egységes és mechanikus állományhatárral kizárjon könyvtárakat” – írja Tudnivalók a használathoz című bevezetőjében a Könyvtári minerva. Közel tizenöt év elteltével hadd tegyük hozzá: igen helyesen döntött így. Ma már nyilvánvaló, hogy a kizárás, vagy a feldolgozásra érdemesítés kritériuma semmiképpen nem lehet egyetlen merev mennyiségi mutató, még azonos típusú könyvtárak esetében sem. Azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a „könyvtári minimum” szintjének meghatározása azóta sem

történt meg. Hiányzik tehát a könyvtár – mint intézménytípus – lényegi ismérveinek olyan mennyiségi és minőségi jellemzőkre egyaránt kiterjedő felsorolása, amelynek segítségével megalapozottan és (többé-kevésbé) vitathatatlanul minősíthető egy intézmény könyvtárrá, vagy mondjuk „könyvtári szolgáltató helyé”. (Ez utóbbi elnevezés teljesen ötletszerű és esetleges, de nem nélkülözhető; a valóban, a szó minősítő értelmében könyvtárak és a nem könyvtár „könyvtárak” megkülönböztetésére feltétlenül szükségünk lesz a gyakorlatban és a terminológiában egyaránt.) A könyvtári minimum hiánya a könyvtárak központi nyilvántartását kettős feladat elé állítja. Egyrészt: saját határait mennyiségi és minőségi szempontok szerint egyaránt megszabva, tulajdonképpen a hiányzó meghatározásokat kell felsorolással helyettesítenie („könyvtár az az intézmény, amely a könyvtárak központi nyilvántartásában szerepel”). Másrészt: minél több könyvtárról minél több adatot, információt összegyűjtve és az érdekeltek rendelkezésére bocsátva lehetővé fogja tenni a széles körű és sokoldalú áttekintésen alapuló meghatározások kidolgozását. A differenciált adatgyűjtés igénye már 1976-ban megfogalmazódott a könyvtári statisztikáról a Könyvtáros hasábjain folyó vita során: ne terheljük a kis könyvtárakat gyakori és eltúlzott adatkéréssel, a jelentőségekről viszont rendszeresen tudjunk meg minden lényeges adatot. A könyvtárak központi nyilvántartásáról szólva ugyanezt mondhatjuk el: a kis könyvtárakat – az adatgyűjtés során – nem terhelhetjük meg azzal, hogy olyan információkat kérjünk tőlük, amelyekkel nem rendelkeznek. (Magát az adatgyűjtés egészét is veszélyeztetné, ha kérdőívek tömegét zúdítanánk rájuk, így ugyanis esetleg azokat az adatokat sem kapjuk meg, amelyeket máskülönben – „méretre szabott” adatlapokon – minden nehézség nélkül meg tudnak adni.) A jelentős, a magyar könyvtárügy gerincét alkotó könyvtárakról viszont igényes, számos szempontra kiterjedő nyilvántartást kell felállítani, és ezektől joggal el is várhatjuk a megbízható adatszolgáltatást. FOGARASSY Miklós az említett vita egyik cikkében (Könyvtáros, 1976. 9. sz. 533. p.) kétezerre becsüli a gerincet alkotó, kiemelten kezelendő könyvtárak számát. A központi nyilvántartásról intézkedő jogszabály (az 5/1978. /XII. 12./KM számú rendelet) pontosan meghatározza azon könyvtárak körét, amelyekről kiegészítő adatokat kell bekérni: ezek száma mintegy ötszázra tehető (beszámítva ebbe a mennyiségbe többek között a még ki nem jelölt hálózati alközpontok megbecsült számát is). Az igazság azonban alighanem a két szám között lesz: a rendelet által előírtakon kívül még mintegy ötszázra becsülhető azoknak a (jelentős vállalati, kutatóintézeti, nagymúltú iskolai, felsőoktatási kari, tanszéki-intézeti, esetleg nagyközségi, városi kerületi) könyvtáraknak a száma, amelyek nagyságuk, gyűjtőkörük, technikai felszereltségük, vagy éppen tájékoztató tevékenységük miatt igényes nyilvántartást érdemelnének.

A könyvtárak központi nyilvántartásakor tehát kétféle döntés, kétféle minősítés válik szükségessé: vagy azt kell eldönteni, hogy az adott intézmény „kiemelt” könyvtárként, kiegészítő adatokkal szerepeljen-e a nyilvántartásban, vagy azt, hogy könyvtárnak minősül-e, illetve, hogy egyáltalán bekerül-e a központi nyilvántartásba. A Könyvtári minerva szerkesztésekor „minden könyvtár feldolgozásra került, amelyet az adatgyűjtő munkatársi gárda annak minősített”. BERECSKY László már említett cikkében egy bizottság létrehívását javasolja, amelynek „gondos, egyedi vizsgálatok alapján kell könyvtárrá minősíteni az erre a rangra méltó intézményeket”. A könyvtárak központi

nyilvántartásának nincs adatgyűjtő munkatársi gárdája, a gondos egyedi vizsgálatok pedig alighanem túlságosan hosszú időt vennének igénybe. Mégis, szükség esetén ezeket a döntéseket meg kell, és meg is lehet hozni –, mégpedig ott, ahol az adott intézmény külső és belső körülményeit egy kívülálló bizottságnál, vagy egy a helyszínen járó adatgyűjtő munkatársnál jobban kell, hogy ismerjék: a hálózati központoknál.

Célok és funkciók

A központi nyilvántartás célját, feladatait a vonatkozó jogszabályok nem fogalmazzák meg, mégis nyilvánvaló: a nyilvántartás felállításának célja a teljes magyar könyvtári rendszer feltérképezése, a bevezetőben említett áttekinthetési lehetőség megteremtése. Másként is megfogalmazva: a magyar közkönyvtárak megbízható és teljes címlistájának összeállítása, valamint – a címadatokon túl – a könyvtárak állományára és gyűjtőkörére, forgalmára, szolgáltatásaira, tájékoztató tevékenységére, működési feltételeire és technikai felszereltségére vonatkozó adatbázis létrehozása.

Az ország könyvtári helyzetéről – az ország könyvtárainak helyzetéről – természetesen elsősorban a statisztika tájékoztat, és kell, hogy tájékoztasson. A statisztika azonban nem tud teljes képet, mindenre kiterjedő áttekintést adni, hiszen elsődleges funkciója a jelenségek és folyamatok „számadatok révén történő feltárása, leírása és elemzése” (Uj magyar lexikon), illetve „tömegjelenségek mennyiségi összeállítása, csoportosítása és nyilvántartása” (a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótára szerinti megfogalmazásban). Hazai könyvtárstatisztikai rendszerünket ezen felül a mennyiségi adatok rendszeres időközönkénti begyűjtése és – talán éppen ezért – a mennyiségükben is változó adatok előtérbe állítása jellemzi. Így – bár statisztikai összeállításaink java része általában egy adott pillanatot rögzít és jellemez – könyvtárstatisztikánk főként a könyvtári rendszer mennyiségi változásairól tájékoztat. Informatív értéke elsősorban éppen a mozgó, dinamikus jellemzők rendszeres feltárásában, a változások nyomon követhetőségének biztosításában van. A könyvtárak központi nyilvántartása tehát – amennyiben nem megisételni, hanem kiegészíteni akarja a statisztikai feltárást – a maga eszközeivel elsősorban a kevésbé változó, a dinamikussal szemben talán konstansnak nevezhető, és adott esetben nem elsősorban (vagy nemcsak) számokkal kifejezhető jellemzőket regisztrálja.

A teljes magyar könyvtári rendszer feletti áttekintés biztosításának lényege (a központi nyilvántartás felállításával) voltaképpen az összes feltehetően szükséges adat összegyűjtésében, és egy helyről való hozzáférhetőségük lehetővé tételében van. Hosszas utánjárással, különféle statisztikai kiadványok, jelentések, beszámolók és évkönyvek böngészésével, a hálózati központokkal való konzultációval, esetleg a szakirodalomban is kutatva ugyanis ma is megválaszolható jóformán minden olyan kérdés, amelyre a központi nyilvántartás, mint működő adatbank választ tud majd adni. Az adatbank fontos funkciója éppen az, hogy ezt a hosszas és bonyolult utánjárást tegye elkerülhetővé. Ennek megfelelően a központi nyilvántartás nem mondhat le a statisztikában feltároló adatok nyilvántartásáról sem. A kétféle feltárási mód különbsége az,

hogy míg a statisztika a változó adatokat pontosan közli, a központi nyilvántartás ezeket csak bizonyos (től-ig) határok között, az adott intézmény nagyságrendjének jellemzéséül regisztrálja. Pontosán kell viszont tartalmaznia a konstans jellemzőket, amelyeket a statisztika nem figyel, és ki kell térnie számos nem mennyiségi jellemzőre. A központi nyilvántartásban tárolt információk fontos része az adott könyvtár funkcióit (a hálózatban elfoglalt helyét, szerepét a könyvtári rendszerben); működésének a statisztikában ritkán szereplő objektív feltételeit (helyiségviszonyait, olvasói- és raktár-férőhelyét, reprográfiai és telekommunikációs lehetőségeit); szolgáltatásait és használatának módját jellemzi.

A könyvtári állomány tartalmi összetétele

A már említett „statisztikai vita” során többször is szóba került az állomány összetétele (formai, tartalmi összetétele egyaránt), mint statisztikai adat. SÁRDY Péter a vitát kiváltó cikkében (Könyvtáros 1976. 7. sz. 383. p.) az állományösszetétel statisztikai feltárásának létjogosultságát kérdőjelezte meg, és az idő – legalább is részben – őt igazolta. Volt ugyan, aki védelmébe vette „azt a tollvonást, amellyel egy beszerzett kötet tartalmát „strigulázni” kell” (URBÁN László, Könyvtáros, 1976. 10. sz. 583. p.), tény az, hogy a Pécsen megrendezett könyvtárstatisztikai konferencia elé terjesztett tájékoztató jellegű előzetes szabványtervezet már csak az állomány formai (dokumentumtípusok szerinti) megoszlására vonatkozó adatszolgáltatást kívánja meg. De nem szerepel az állomány tartalmi összetételére vonatkozó semmiféle megjegyzés az Unesco könyvtárstatisztikai ajánlásaiban sem. Valóban: a könyvtári állomány tartalmi összetételének jellemzése nem tipikusan statisztikai jellegű adat. Annál inkább lényeges összetevője a könyvtárak központi nyilvántartása adattartalmának, hiszen a gyűjtőkör, a meglévő állomány szakterületi kiterjedése egy könyvtár jellemző vonásainak szerves része. És éppen így, egy könyvtárról információt szolgáltató adatbank sem nélkülözheti ezek ismeretét. Vegyük figyelembe, hogy a Szakirodalmi kalauz (alcíméből képzett közismert becenevén a gyűjtőköri kódex) egyrészt immár tíz éve jelent meg, az idők folyamán tehát részben túlhaladottá vált (részben pedig már megjelenésekor is gyakorta inkább óhajokat mint tényeket közölt), másrészt mindössze 267 felsőoktatási és szakkönyvtár adatait közli. Nem csodálkozhatunk így azon sem, ha a könyvtáros társadalom a központi nyilvántartás felállításától mindenek előtt a megbízható gyűjtőköri tájékoztató lehetőségét várja.

E lehetőség megteremtésének módja ismét több problémát vet fel. Az egyes könyvtárak gyűjtőköri szabályzatának leírási, megfogalmazási, sőt, megjelenési (csak szöveg, szöveg és táblázatok stb.) módja annyira különböző, hogy ezek egyszerű bekérése nem vezethet célhoz; egységesítésük ugyanis eleve kudarcra ítélt vállalkozás lenne. Hasonlóképpen összegezzetetlen lenne, ha nem részletes gyűjtőköri leírást, hanem csak a főbb gyűjtési területek megnevezését kérnénk. Marad tehát az adatlap (hogy elkerüljük a riasztó „kérdőív” szót) mint a szükséges információk összegyűjtésének eszköze. A szükséges és elégséges információ mennyiségét mérlegelve itt találkozunk a következő,

a feltárás mélységét illető problémával. A túlzottan részletes tájékozódás ugyanis már az adatszolgáltatás során komoly hibaforrást jelenthet, ugyanakkor az adatlapok mennyiségét is tekintélyesen megnöveli, ami nyilvánvalóan károsan hat az adatszolgáltatási fegyelemre és megbízhatóságra egyaránt. A túl részletes adatgyűjtés az adatok feldolgozásában és visszakereshető tárolásában is jelentős nehézségeket okozna; viszont a nagyon általános kérdésfeltevés semmitmondóvá, használhatatlanná teszi a beérkező válaszokat.

Érdekes, hogy míg az egyes dokumentumok tartalmi feltárását a legkülönbébb régi, új és még újabb módszerek és eszközök (osztályozási rendszerek, információkereső nyelvek, tezauruszok, fogalomgyűjtemények stb.) teszik mind teljesebbé, a „referral”, a „forrástájékoztató”, a „tájékoztató a tájékoztatóról” még nem jutott el odáig, hogy dokumentumgyűjtemények tartalmi feltárására alkalmas módszereket dolgozzon ki. Szokatlan kísérletre vállalkozik tehát a könyvtárak központi nyilvántartása, amikor egy erre a célra (jobb híján persze az egyes dokumentumok tartalmi feltárását szolgáló eszközökből kiindulva) összeállított, kb. 200 szakterületre kiterjedő fogalomgyűjtemény segítségével tárja fel a magyar közkönyvtárak gyűjtőkörét, illetve meglévő állományuk tartalmi összetételét.

Az adatok összegyűjtése

Magától értetődik: a statisztika rendszeres adatszolgáltatáson alapul, adatait rendszeresen összegyűjti, a központi nyilvántartás felállításához pedig egyszeri adatgyűjtésre van szükség, a jogszabály is erre az adatszolgáltatásra kötelezi a könyvtárakat. Hogy ennél mégis több szót érdemel az adatgyűjtés, annak oka a „konstans” adatok változásában, a könyvtári rendszer természetes fejlődésében van. A könyvtárak központi nyilvántartásáról intézkedő jogszabály kimondja, hogy az OSZK „köteles – a kulturális ágazat statisztikai beszámolási rendszere adatainak felhasználásával – a központi nyilvántartás folyamatos vezetéséről gondoskodni”. Eddig a dolog voltaképpen egyszerű; a statisztika adatait figyelni, és ha egy könyvtár valamelyik mutatója átlép a túl-ig határokkal megvont nagyságrendi kategóriák egyikéből a másikba, e tényt a központi nyilvántartásban rögzíteni, merőben technikai kérdés, a nyilvántartás gondozásának belső mechanizmusát érintő megoldandó feladat.

A könyvtár azonban növekvő, fejlődő intézmény, és nemcsak a statisztikailag mért (mérhető) mennyiségek tekintetében. Az egyszer begyűjtött információmennyiség pedig fokozatosan elavul, egyre kevésbé a valóságot, egyre inkább az 1979–1980-as történeti valóságot tükrözi majd. Hacsak meg nem találjuk időben az adatok felújításának, a változások nyomon követésének módját. Ez a mód természetesen nem lehet azonos az évenkénti teljes adatfelvétellel (értelmetlen is lenne, hiszen lényeges nagyságrendben még a statisztikai adatok is csak több év alatt módosulnak), de nem hagyatkozhatunk a lényeges változások (pl. új épület, jelentős gyűjtőköri változás, a fenntartó összevonása stb.) spontán bejelentésére sem. Bár ez utóbbi hasznos, sőt szükséges voltáról meg vagyunk győződve, az adatbank karbantartásának, szükségyszerű felújításának gondját nem bízhatjuk az önkéntes bejelentések esetlegességére. És természetesen itt sem hagyhatjuk

figyelmen kívül a könyvtárak különbözőségét. Amint az a statisztikai adatszolgáltatás megújítására irányuló törekvésekben is megfogalmazódott: többször, többet kell a könyvtári rendszer gerincét képező könyvtárakról megtudnunk. Fejlődésüket, jellemző adataik lényeges változásait évről évre figyelemmel kell kísérnie (és szükség esetén regisztrálnia) a központi nyilvántartásnak. A teljes adatmennyiség felülvizsgálatára azonban legfeljebb öt évenként kerülhet sor.

Az adatok hasznosítása

A magyarországi közkönyvtárak legkülönfélébb adatainak, jellemzőinek összegyűjtése, az egybegyűjtött adatok feldolgozása, visszakereshető, információszolgáltatásra alkalmas tárolása jelentős munkával létrehozott lehetőség. Éppen úgy lehetőség, mint ahogy lehetőségeket kínál a statisztikai adatfeltárás is. A statisztikai adatok „haszna” – hasznosítása – az „okosan olvasott” statisztikai kiadványok nyújtotta lehetőségek megragadása a többször felidézett „statisztikai vita” egyik sarkalatos pontja volt. Hogy a könyvtárak központi nyilvántartásának felállításával és működtetésével létrejövő adatbank használatában rejlő számos lehetőséggel ki, hogyan, milyen célok érdekében és milyen eredménnyel él, mindez egy néhány év múlva megírandó cikk tárgya lehet majd.

Ízelítő

Horst Kunze: Alles für das Buch c. könyvének illusztrációiból